

Фенаменалогія пісьмовай смехавой культуры ў беларускай і рускай літаратурах эпохі Барока

У старажытных літаратурах усходніх славян не было спецыяльных жанраў, у рамках якіх адлюстроўваўся б “смехавы” свет, смехавая сітуацыя. Смех у старажытных літаратурах быў падпарадкаваны абсалютна іншым жанрава-стылёвым прынцыпам, кіраваўся іншымі ідэйнымі ўстаноўкамі, чым “смех” у літаратуры новага часу. Старажытная беларуская літаратура да канца XVI ст., а старажытнаруская – да першай паловы XVII ст. практычна не ведалі смеху. Смех праяўляўся як другасная з’ява, фактычна, гэта быў не смех, а яго рэха. Феномен смеху ў старажытнай літаратуры ўзнікае толькі тады, калі чытач добра ведае, адчувае жанр, калі смехавая сітуацыя падтрымліваецца на ўзроўні жанрава-стылёвых топасаў, кампазіцыйных пабудов. Нельга сабе ўявіць сітуацыю, каб сярэднявечны аўтар кананічную пабудову пропаведзі ці жыцця выкарыстоўваў бы для іншых літаратурных мэтаў.

Секулярызацыя духоўнай культуры ў 16–17 стст. парушыла знакава-этыкетныя ўяўленні. На першых парах для “рэалізацыі смеха” выкарыстоўваўся не новы жанр, а так званы антыжанр, які, у сваю чаргу, прапагандаваў ідэі антыкультуры. Звернем увагу на тое, што падлягаюць парадзіраванню не толькі свецкія жанры, як, скажам, супліка, прамова, ліст, але з’яўляюцца пародыі таксама на жанры рэлігійнай літаратуры: трапары, кандакі, малітвы, службы.

Смех у 16–17 стст. захоплівае масы людзей. Літаратурны смех – гэта з’ява найперш гарадской культуры, для якой і сама літаратура не была такой замкнёнай сістэмай, як для сялянства, для якога фальклор і яго жанры былі першаасновай смеху. Бліскучы аналіз гэтага тыпу смехавой культуры ў яе заходнееўрапейскім варыянце зрабіў у сваёй фундаментальнай працы “Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса” (М., 1965) М. Бахцін. Прывядзём толькі некаторыя цытаты з кнігі вядомага вучонага, каб можна было мець уяўленне пра аксіяматычныя ўстаноўкі М. Бахціна: “Не только школяры и мелкие клирики, но и высокопоставленные церковники и ученые-богословы разрешали себе веселые рекреации, т. е. отдых от благоговейной серьезности, и «монашеские шутки» («*Joca monachorum*»), как называлось одно из популярнейших произведений средневековья. В своих кельях они создавали пародийные и полупародийные ученые трактаты и другие смеховы произведения на латинском языке... В дальнейшем развитии смеховой латинской литературы создаются пародийные дублеты буквально на все моменты церковного культа и вероучения. Это так называемая *parodia sacra*, т. е. священная пародия, одно из своеобразнейших и до сих пор недостаточно понятых явлений средневековой литературы. До нас дошли довольно многочисленные пародийные литургии («Литургия пьяниц», «Литургия игроков» и др.), пародии на евангельские

чтения, на церковные гимны, на псалмы, дошли травести различных евангельских изречений и т. п. Создавались также пародийные завещания («Завещание свиньи», «Завещание осла»), пародийные эпитафии, пародийные постановления соборов и др.» [1, с. 17–18].

М. Бахцін падкрэслівае “неагляднасць” слоўнай смехавой культуры, наяўнасць адпаведнай традыцыі, якая матывавала ўзнікненне смехавой літаратуры і тлумачыла талерантнасць царквы ў адносінах да яе. “Часть ее, – працягваў далей вучоны, – создавалась и бытовала под эгидой «пасхального смеха» или «рождественского смеха», часть же (пародийные литургии и молитвы) была непосредственно связана с «праздником дураков» и, возможно, исполнялась во время этого праздника. Не менее богатой и еще более разнообразной была смеховая литература средних веков на народных языках. И здесь мы найдём явления, аналогичные *parodia sacra*: пародийные молитвы, пародийные проповеди (так называемые «*sermons joyeux*», т. е. «веселые проповеди» во Франции), рождественские песни, пародийные житийные легенды и др. Но преобладают здесь светские пародии и травести, дающие смеховой аспект феодального строя и феодальной героики [1, с. 18–19]. У якасці канкрэтных жанравых форм даследчык называе парадыйныя эпасы Сярэднявечча (жывельныя, штукарскія, махлярскія і блазенскія), парадыйныя рыцарскія раманы, розныя жанры смехавай рыторыкі; канстатуе элементы парадыйнага гераічнага эпасу ў кантасторыяў, з’яўленне смехавых дублёраў эпічных герояў (напрыклад, камічны Раланд) і інш. Нарэшце М. Бахцін ужывае тэрмін “карнавальны смех”, які, на яго думку, гучыць у фэблію і ў своеасаблівай смехавой лірыцы вагантаў.

Кніга М. Бахціна, паводле прызнання акадэміка Д. С. Ліхачова, стала сусветнай вядомай, аднак яна не закранала праблем смеху ў старажытных літаратурах усходніх славян. Разам з тым, аўтар гэтай кнігі займеў шмат паслядоўнікаў, у тым ліку – Д. Ліхачова, А. Панчанку, Н. Панырку і інш. Руская савецкая філалагічная навука, на жаль, была арыентавана выключна на даследаванне праваслаўнай літаратуры, праваслаўнай традыцыі, якую – і толькі яе – бачылі таксама ў суседніх беларускай і ўкраінскай літаратурах. Паказальна, напрыклад, выказванне Д. С. Ліхачова: «Мы можем с полным основанием говорить об общности развития литератур восточных и южных славян. Существовала единая литература, единая письменность и единый литературный (церковнославянский) язык у восточных славян (русских, украинцев и белорусов), у болгар, у сербов, у румын... Больше того, общность литературы существовала не только между восточными и южными славянами, но для древнейшего периода она захватывала и западных славян (чехов и словаков, в отношении Польши – вопрос спорный)» [2, с. 6–7]. Выключаны з літаратурнага працэсу цэлы пласт іншамоўнай літаратуры Беларусі на лацінскай і польскай мовах, які сёння бліскуча даследаваны ў навуковых працах С. Кавалёва і Ж. Некрашэвіч-Кароткай, дае магчымасць па-іншаму зірнуць не толькі на тагачасны стан літаратуры, але і на перспектывы яе развіцця.

Калі літаратура на нацыянальных мовах беларускага, рускага, украінскага народаў працягвала, па большасці сваёй, праваслаўныя традыцыі рукапіснай, а потым і кірылічнай кнігадрукарскай традыцыі (якая ў 16 ст. была хутчэй закансервавана, чым падлягала дынамічнаму развіццю), то іншамоўныя творы былі арыентаваны на кнігавыдавецкую практыку Заходняй Еўропы, якая перажывала несупынны працэс эвалюцыі і абнаўлення. Заходнееўрапейскае кнігадрукаванне выпрацавала асобы пазнавальны тып кнігі, які, акрамя ўласнай тэкставай фактуры, утрымліваў яшчэ і прадмоўна-пасляслоўны комплекс. Гэты кампанент у поўным яго аб'ёме быў перанесены ў кірылічныя выданні толькі ў канцы 16 ст.

Аднак вось на што хачу звярнуць увагу ў сувязі з тэмай майго даклада. Беларускамоўная смехавая культура, як і яе паслядоўніца, руская “дэмакратычная сатыра” 17 ст., арыентаваны ў асноўным на парадзіраванне монатэкста. Успомнім хаця б “Прамову Мялешкі”, “Ліст да Абуховіча”, уніяцка-каталіцкую “Размову пэўнага мітрапаліта з ... пратапопам Слоніўскім”, “Дэскрыпцыю пра папа, які едзе, і пра сабаку, які брэша”, самыя розныя лісты да Святога Пятра або трапары, кандакі, асьмагласнікі і да т. п. Руская смехавая культура гэтага перыяду прадстаўлена падобнымі монатэкстамі: “Аповесць пра Ярша Яршовіча”, “Аповесць пра Шамякін суд”, “Аповесць пра Фаму і Ярому”, “Служба кабаку”, “Аповесць пра бражніка”, “Прытча пра старога мужа” і г. д.

Праваслаўны дэмакратычны чытач таго часу яшчэ не прывык да шырокага бытавання кнігавыдавецкай прадукцыі, да яе эстэтычнага ўспрыняцця. Для яго слыхавое ўспрыняцце тэкста было намнога важнейшым за яго зрокавае ўспрыняцце. Ён, што называецца, чытаў па памяці. Вось чаму для парадзіравання былі вельмі важнымі гатовыя формулы, топасы, малітвы, якія ён чуў і ведаў на памяць. Паказальная ў гэтым плане “Служба кабаку”, дзе адбываецца імітацыя малітвы “Ойча наш” на фанетычным і лексічным узроўні: «Отче наш, иже еси седиш ныне дома, да славитца имя твое нами, да приди и ты к нам, да будет воля твоя яко на дому, тако и на кабаке, на пече хлеб наш будет. Дай же тебя, господи, и сего дни, и оставите, должники, долги наша, яко же и мы оставляем животы свои на кабаке, и не ведите нас на правез, нечего нам дати, но избавите нас от тюрмы» [цыт. па: 3, с. 422]. Падобным чынам імітуецца малітва “Святой Боже, святой крепкий, святой бессмертный, помилуй нас”. У вуснах п’яніц яна набывае багахульніцкі змест: “Свяже хмель, свяже крепче, свяже пьяных и всех пьющих, помилуй нас, голянских» [цыт. па: 3, с. 422]. А. М. Панчанка лічыць: “Не нужно думать, что выворачивание молитвенных текстов – это кощунство, осмеяние веры” [3, с. 422]. Падобную думку выказаў у свой час і Д. С. Ліхачоў: “Это типичный для средневековья «смех над самим собой», в том числе и над произведением, которое в данный момент читается” [4, с. 78]. Не буду спрачацца наконт высноў вядомых рускіх вучоных адносна рускай смехавой традыцыі. Відаць, галоўным аб’ектам высмейвання для іх не была ні царква, ні вера ў цэлым – яны не падлягалі ні крытыцы, ні дыскрэдытацыі. Аб’ектам сатыры быў сам уяўны аўтар – п’яніца.

Іншая сітуацыя назіраецца ў адпаведным храналагічным зрэзе ў стара-беларускай літаратуры. Так, у сатырычным творы першай паловы XVII ст. «Тропар и кондак догмат и припев, еднoгласник слепого и преполовленнаго осла нашего Мегментия Смердицкаго новопресмрдевагося ребелезантскою вониєю» згаданыя царкоўныя жанры (трапар і кандак) – толькі форма, а “асьмагласнік” увогуле заменены на «еднoгласник». Аб’ект высмейвання, выкрыцця – праваслаўны архіепіскап Мялецкі Сматырыцкі, які перайшоў ва ўніяцтва. Першая песня трапара гучыць наступным чынам: “А демонскому житию поревновал еси и свое благочестие нивчтоже воменил еси Архиепископу вражливый, святого града Иерусалиму достигл еси, и хульник святых местцов непоколебимый показался, и не укротимый звер место добраго пастыря обретеса, оригенскими силлогизмами и своим высоким суемудрием обуздася еси, Церкви Божие разоритель быти тщишися, муки вечное желая сподобитися, ... Темже осла наш богомерзкий, Мегментие Смердицкий, молим Христа Бога от твоея прелести спастися душам нашим” [цыт. па: 5, с. 561–562].

У лацінамоўнай літаратуры Беларусі помнікамі гераічнага эпаса з’яўляюцца і травестыйныя ўвасабленні гэтага жанра. Сярод іх – паэма Пятра Раізія, іспанца па паходжанні, “*Vascheidos liber I*” (“Бакхеіда ў адной кнізе”). Звычайна творы гэтага жанра складаліся як мінімум з трох кніг. “Падзагалоўкам “Бакхеіда ў адной кнізе” аўтар кніжы не столькі з Вергілія, аўтара эпопеі ў 12-ці кнігах, – лічыць Ж. Некрашэвіч-Кароткая, – колькі з тых эпікаў 16-га стагоддзя, якія, падобна іспанцу Сьюдад-Рэалю, сачынялі эпопеі ў 25-ці кнігах” [6, с. 77]. У фармулёўцы традыцыйнага для гэтага жанра “аргумента” (галоўнай тэмы) ў першым радку твора Пётр Раізіі ставіць не слова “*μῆνιν*” (“гнеў”), як Гамер у “Іліядзе”, не словы “*arma virumque*” (“войны і мужа”), як Вергілій у “Энеідзе”, а слова “ *pocula*” (“папойкі”). Гэта, уласна кажучы, і ёсць аргумент эпопеі. Далей, па законах жанра, ідзе так званая інвакацыя: зварот да Музы або Апалона. Пётр Раізіі тым часам звяртаецца да “нябеснага апекуна” Бакха, робячы яго, фактычна, сваім “сабутыльнікам”. Сродкам “травестыйнай” паэтыкі твора, па назіраннях Ж. Некрашэвіч-Кароткай, становіцца нават паэтычны памер: Пётр Раізіі разбурае метрычную структуру гексамэтра, імітуючы гаворку п’янага чалавека:

Laet(um) homin(um) genus et tua gentem ad gaudia natum

Радасны род чалавечы, народ, народжаны для тваіх пацех

[цыт. па: 6, с. 77].

У адрозненне ад беларускамоўнай і рускамоўнай смехавой пісьмовай культуры іншамоўныя помнікі падобнай літаратуры прадугледжвалі чытача-інтэлектуала. Ён павінен быў быць добра абазнаным у паэтыцы і рыторыцы, ведаць, прынамсі, протаформу кніжнага помніка. Пад протаформай я разумею складаную архітэктоніку друкаванай кнігі, якая прадугледжвала наяўнасць прадмоўна-пасляслоўнага комплекса і самога тэкста, які мог быць як монанарацыйным, так і ўключаць у сябе лісты, пасланні, разважанні, адказы і да т. п. Усё гэта падтрымлівалася на ўзроўні як паэтыкі, так і рыторыкі. Узоры тропы, фігур, топасаў нярэдка суправаджалі адпаведныя падручнікі ў езуіцка-каталіцкіх, а пазней і праваслаўных навучальных установах.

Класічным узорам падобнага тыпу смехавой культуры можа служыць “Суплікацыя Збору Віленскага. Да Герн Марцін Лютэр ад пастыра Мікалая Бурхарда, міністра яго, які ў суботу, калі за курамі лез, зваліўся з драбіны і зламаў шыю”. Мне вядомы тры варыянты тэкста, якія сёння знаходзяцца ў бібліятэках Варшавы, Гданьска і Кракава. З аднаго з іх (кракаўскага 1625 г.) я маю копію, якая знаходзіцца ў маім архіве. Усе элементы архітэктонікі, якія ўтрымліваюцца ў гэтым творы, можна ахарактарызаваць як “анты-“ (анты-дата, анты-месца выдання, анты-інскрыпцыя (Ubi ego sum, ibi minister meus erit – Там, дзе я, там будзе і мой слуга), увесь анты-прадмоўна-пасляслоўны комплекс). Перад намі – тыповае, паводле вызначэння Д. С. Ліхачова, увасабленне антыжанра. Прывядзем толькі некалькі прыкладаў. Эпіграма павінна мець гербатлумачальны змест, які раскрывае сімвалічны сэнс такіх геральдычных выяў, як месяц, зоркі, крыж, страла і г. д. Згадаем хаця б эпіграму Л. Мамоніча на герб Льва Сапегі:

Што з гербов познаваем? Крыж – знак побожности,
Рука з сильным пострелом знаком ест мужности.
Три лилие – разных цнот образ указуютъ,
Которые до неба простый путь справуютъ [7, с. 332].

Зусім іншыя геральдычныя знакі прысутнічаюць у эпіграме-пародыі на герб Мікалая Бурхарда:

Гербы слаўнай памяці Нябожчыка Кс. Мікалая:

Pałka w polu szerokim – to herb był po ojcu,
A po matce zaś drugi – kokoszy w kojcu.
Po babce jednej ożóg, a koza – po drugiej,
A w Sejmie – klucz od zboru na przyprawie długiej [8, l. 9].

Кій у полі шырокім – па бацьку герб мае,
Тры квахтухі ў хляве – па маці трымае.
На бабчыных гербах – каза з качаргою,
На шлёме тырчыць ключ са стужкай даўгою
(пераклад Ірыны Прычынец).

Парадзіруюцца ў гэтым творы і этыкетныя звароты, характэрныя для прадмоўна-пасляслоўнага комплексу. Адзін з тыповых узораў такога зварота прадстаўлены, напрыклад, у прысвячэнні да “Евангелля вучыцельнага” (Еўе, 1616): «Велможному пану его милости, пану Богдану Богдановичу Соломерицкому, старостичови кричевскому и олучицкому, дворанинови кроля его милости, пану моему милостивому, о госпode радоватися» [9, с. 65]. Адпаведныя намінацыі ў “Суплікацыі...” падвяргаюцца не толькі парадзіраванню, але і скажэнню іх сутнасці: “Przezacnemu Patryarsze Saskiemu, Hern Martyn Luter Piątemu Ewangeliście, Apostołowi Witemberskiemu wiary prawdziwej Archiseniorowi, wierni confessiey Auspurskiey zboru Wileńskiego pokłon y posłuszeństwo” [8, l. 2]. Падвяргаецца парадзіраванню таксама і эпітафія, якая ў “Суплікацыі...” набывае выгляд дыялога паміж вернікамі і ксяндзом Мікалаем:

Вернікі: Się bezeczne kokoszy, czemu tu grzebiecie?
Książd Mikołaj tu leży, zaś tego nie wiecie?

Тут, куры, не грабіце, – нягодных люд лае,
Няўжо вы не зналі? – тут ксёндз спачывае.

Кс. Мікалай:

Dajcie pokój, me dziatki, bo mnie te kokoszy
Nabawieli soremnej nawieki roskoszy.
Chcieli się pośpieszyć na te delicję?
Złamcie sobie z kurnika, jako i ja szyję [8, l. 9].

Спакою мне дайце, бо злыя тут куры
Мяне ўвялі ў сорам праз іх авантуры.
Вы, людзі, па ўцехі ісці не спяшайце,
У курніку шыю сабе не зламайце!

(пераклад Ірыны Прычынец)

У гэтым помніку для мэтаў пароды абіраюцца таксама такія шырока вядомыя жанры літаратуры 16–17 стст., апострафа, зварот, ліст, суплікацыя, адказ і інш.

Даследаванне помнікаў смехавой культуры дазваляе зрабіць выснову пра тое, што яны стаялі не на ўзбоччы літаратурных працэсаў, а, як лакмусавыя паперкі, сведчылі пра зрухі эпох на жанрава-стылёвым узроўні. Разбурэне старых і фарміраванне новых жанраў, іх дынаміка (найперш унутраная) суправаджаліся творами антыжанраў. Смех як спецыфічная з’ява культуры на розных узроўнях адкрываў новыя магчымасці пазнання духоўнага свету чалавека не толькі ў яго ідэальным або ідэалізаваным бачанні, але і ў заганных іпастасях антыгерояў антыкультуры.

1. Бахтин, М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: «Худож. лит.», 1965. – 627 с.; 1 л. портр.
2. Лихачев, Д. С. Поэтика древнерусской литературы / АН СССР. Ин-т рус. литературы (Пушкинский дом). – Л. : «Наука», Ленингр. отд-ние, 1967. – 372 с.
3. История русской литературы X–XVII вв.: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2101 «Рус. яз. и лит.» / Л. А. Дмитриев, Д. С. Лихачев, Я. С. Лурье и др.; под ред. Д. С. Лихачева. – М.: Просвещение, 1979. – 462 с., ил.
4. Лихачев, Д. С. Древнерусский смех // Проблемы поэтики и истории литературы: сборник статей в честь 75-летия М. М. Бахтина. – Саранск, 1973. – С. 73–90.
5. Голубев, С. Памфлет на Мелетия Смотрицкого // Киевские епархиальные ведомости. – 1875. – № 17. – С. 556–562.
6. Некрашэвіч-Кароткая, Ж. В. Беларуская лацінамоўная паэма: позні Рэнэсанс і ранняе Барока / Ж. В. Некрашэвіч-Кароткая. – Мінск: БДУ, 2011. – 231 с.; іл.
7. Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры / уклад. А. Ф. Коршунаў. – Мінск: Дзяржаўнае вучэбна-педагагічнае выдавецтва Міністэрства Асветы БССР, 1959. – 468, [4] с.

8. Suplicacya zboru Wileńskiego Do Herrn Martyn Luter za X. Mikołaiem Burchardem ministrem swym, ktory w sobotę po kury łążąc, z drabiny spadł y szyię złamać raczył. – [В. м., б. r.]. – Defect.

9. Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны / пад рэд. У. Г. Кароткага. – Мінск: “Навука і тэхніка”, 1991. – 309 с.; іл.

Звесткі пра аўтара:

Кароткі Уладзімір Георгіевіч,

кандыдат філалагічных навук, дацэнт

дацэнт кафедры гісторыі беларускай літаратуры БДУ

Мінск, Беларусь